

UDC: 34(045)(575.1)

INSOFLILIK TAMOYILINING MAZMUN-MOHİYATI VA UNING HUQUQIY TAVSIFI

Tadjibayeva Maxsuda Rustamjonovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Biznes huquqi” kafedrası katta o'qituvchisi
ORCID: 0000-0002-7289-5304
e-mail: m.tadjibayeva@tsul.uz

Annotatsiya. Insoflilik tamoyili qadimgi xalqlardan to bugungi davrga qadar dunyo xalqlarining ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda muhim omil sifatida qo'llanib kelingan. Insoflilik tamoyili har bir huquqiy munosabatlar uchun o'ziga xos huquq va majburiyatlarni belgilovchi, umumiy xususiyatga ega bo'lgan, muayyan mazmundagi xatti-harakatlar me'yorini ifodalama-da, turli huquqiy munosabatlar mazmunini himoya qilish va amalga oshirishni ta'minlashdagi ahamiyati katta. Insoflilik tamoyili haqiqat, huquqlarga hurmat va majburiyatlarga sodiqlik, o'z harakatlarining natijalarini anglab yetish, boshqa shaxslarning manfaatlaridan o'z manfaatlarini ustun qo'ymaslik, uchinchi shaxslarga zarar yetkazishdan tiyilishni nazarda tutuvchi tamoyildir. U ijobiy deb hisoblangan va jamiyat manfaatlariga mos keladigan qoida, normalarga rioya qiladigan huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining xatti-harakatlari bilan tavsiflanadi. Ammo qonun hujjatlarida bu tamoyil turli atamalar bilan birlashtirib qo'llanilishiga qaramay uning mohiyati mavhum, chegaralari noaniq va foydalanish mezonlari mavjud emas. Ya'ni o'zining mavhum va umumiyliigi tufayli uni qonuniy yo'l bilan aniqlashda qiyinchiliklar mavjud. Natijada sud amaliyotida bu tamoyil har doim ham to'g'ri talqin qilinmasligi yoki to'g'ri ma'noda ifodalanmasligi mumkin. Maqolada muallif insoflilik tushunchasi va tamoyilining mazmun-mohiyatini ochib berish uchun huquqiy doktrinalardan unumli foydalanadi. Shuningdek, rim huquqi, islom huquqi, anglo-sakson huquqiy tizimlaridagi insoflilik tamoyili va huquqiy tavsifini o'rgangan holda, ushbu tamoyilni amaldagi huquqiy tizimda qo'llashda ahamiyatga molik masalalar haqidagi fikrlarni ilgari suradi.

Kalit so'zlar: adolat, insoflilik, bona fides, ishonch, huquqda qo'llash, qonunchilik, rim huquqi, islom huquqi.

СУЩНОСТЬ ПРИНЦИПА СПРАВЕДЛИВОСТИ И ЕГО ЮРИДИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Таджибаева Махсуда Рустамжоновна,
старший преподаватель кафедры «Бизнес-право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Принцип справедливости использовался с древних времен как важный фактор регулирования социальных отношений народов мира. Принцип справедливости не представляет собой определенный набор правил поведения, определяющих конкретные права и обязанности каждого вида правоотношения, однако он имеет огромное значение для защиты и обеспечения соблюдения содержания различных правоотношений. Принцип справедливости – это принцип, подразумевающий правдивость, уважение к правам и обязанностям, понимание последствий своих действий, непостановку собственных интересов выше интересов других, воздержание от причинения вреда третьим лицам. Он характеризуется положительными действиями участников правовых отношений, придерживающихся норм и правил и соответствующих

общественным интересам. Однако, несмотря на то, что этот принцип используется в сочетании с различными терминами в законодательстве, неясна его сущность, нечетки его границы и отсутствуют критерии его применения. Иными словами, из-за абстрактности и общности его трудно определить юридически. Как следствие, данный принцип не всегда может быть верно истолкован или определен в судебной практике. В статье автор эффективно использует правовые доктрины для разъяснения сущности понятия и принципа справедливости. Также, изучив принцип справедливости и правовые характеристики в римском и исламском праве, англосаксонской правовой системе, он выдвигает идеи по вопросам, важным для применения этого принципа в действующей правовой системе.

Ключевые слова: правосудие, справедливость, добросовестность, доверие, правоприменение, законодательство, римское право, мусульманское право.

THE ESSENCE OF THE PRINCIPLE OF FAIRNESS AND ITS LEGAL DESCRIPTION

Tadjibayeva Makhsuda Rustamjonovna,
Senior Lecturer of Department of Business Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. The principle of fairness has been used from ancient times to the present day as an essential factor in regulating the social relations of the peoples of the world. The principle of fairness is important in protecting and enforcing the content of various legal relations, although it does not express a general, normative norm of conduct that defines the specific rights and obligations for each legal relationship. The principle of fairness is the principle of truth, respect for rights and obligations, understanding the consequences of their actions, not putting their interests above the interests of others, and refraining from harming third parties. It is characterized by the behavior of the participants of the legal relationship, which is considered positive and is in the interests of society, adhering to the norms. However, although this principle is applied in combination with various terms in the legislation, its essence is abstract, its boundaries are vague and there are no criteria for its use. Therefore, there are difficulties in defining it legally because of its abstraction and generality. As a result, in judicial practice, this principle may not always be correctly interpreted or expressed in the correct sense. In the article, the author makes effective use of legal doctrines to explain the essence of the concept and principle of fairness. It also puts forward opinions on important issues in the application of this principle in the current legal system by studying the principle of fairness and legal description of Roman law, Islamic law, and Anglo-Saxon legal systems.

Keywords: justice, fairness, bona fides, trust, application in law, legislation, Roman law, Islamic law.

Kirish

Insoniyat yaratilganidan buyon jamiyat hayotidagi barcha munosabatlarni tartibga solishda insoniy xususiyatlarni qamrab olgan ko'plab axloq normalarining moddiy-lashtirilishidan kelib chiqqan tamoyillar keng qo'llanib kelinadi. Butun dunyo mamlakatlari huquqiy tizimidagi turli qarashlar ichida eng muhim tamoyillardan biri bu insofililikdir.

Insofililik tushunchasi huquq asoslanadigan konseptual asos bo'lib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatida

huquq negizida yotadi. Insofililik tushunchasi huquqiy qadriyat sifatida qonunning ijobiy salohiyati, uning ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojlariga javob beradigan ijtimoiy tartibga solishni ta'minlashga qo'shgan hissasi-ni oshiradi. Huquq sohasida bu kategoriya tamoyil shaklida namoyon bo'ladi. Lekin o'zining mavhum va umumiyliigi tufayli uni qonuniy yo'l bilan aniqlashda qiyinchilik keltirib chiqaradi. Sud amaliyotida bu tamoyil har doim ham to'g'ri talqin qilinmasligi yoki to'g'ri ma'noda ifodalanmasligi mumkin.

Shuningdek, amaldagi qonunchiligimizda ham insofililik tamoyili tez-tez ishlatilishiga qaramay qonun chiqaruvchi tomonidan uning mazmuni ochib berilmagan va undan foydalanish mezonlari ishlab chiqilmagan [1].

Shu nuqtai nazardan, insofililik tamoyili va insofililik tushunchasining mohiyati o'zbek huquqshunos olimlari tomonidan kam o'rganilgan. Bugungi kunda ushbu tamoyilga aniq izohning mavjud emasligi natijasida yuzaga keladigan muammolar nuqtai nazardan tahlil qilinmagan deyish mumkin.

Xorijiy mamlakatlar olimlari mazkur masalada keng tadqiqotlar olib bormoqda. Jumladan, g'arb olimlaridan V. Fikentsher, F. Isterbruk, F. Mahmoud, Ph. Hacker, R. Podszun kabilar, MDH mamlakatlaridan M.A. Polyakov, A.V. Popova, K.V. Nam, I.Yu. Karlyavin va boshqalarning tadqiqot natijalari e'lon qilingan.

Lekin O'zbekiston, umuman, Markaziy Osiyo mamlakatlarida insofililik tamoyilining mazmun-mohiyati va uning huquqiy tavsifi, insofililik tushunchasini qonunchilikda qo'llashda yuzaga keladigan muammolar shu kunga qadar konseptual, nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinmagan.

Material va metodlar

Insofililik tamoyilining huquqdagi ifodasi va insofililik tushunchasiga beriladigan ta'rifdan huquqni qo'llash amaliyotida foydalanishning ahamiyati hozirgi kunga qadar milliy nazariy adabiyotlarda chuqur tadqiq qilinmagan. Mazkur tadqiqot ishi umumlashtirish, aksiomatik, formal-yuridik (analiz, sintez, deduksiya, induksiya) va qiyosiy metodlar asosida amalga oshirilgan. Tadqiqot jarayonida insofililik tamoyilining huquqdagi ifodasi, uning MDH va g'arb mamlakatlari olimlari talqinidagi mohiyati hamda islom huquqida insofililik tamoyilining ifodasi o'rganilgan. Shuningdek, insofililik tushunchasining ta'rifi borasidagi ayrim muammolar o'rganilgan. O'zbekiston huquqshunosligidagi bo'shliqlarni to'ldirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Tadqiqot natijalari

Ko'plab huquqshunos olimlar insofililik tushunchasiga ta'rif berib, uning xususiyatlarini ochib berishga harakat qilishgan. Jumladan, rus sivilist nazariyotchi olimi M.M. Agarkov insofililik tushunchasiga ta'rif berishda uning leksik ma'nosiga to'xtalib, insonlar o'rtasidagi munosabatlardagi (честность) halollikdan boshqa narsani anglatmaydi [2], deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, aksariyat hollarda qonunchilikda insof tushunchasiga sinonim sifatida halollik tushunchasi qo'llaniladi. Lekin, fikrimizcha, halollik (честность) va insof tushunchalari o'rtasida nozik chegara mavjud. Halollik (честность) – axloqiy fazilat sifatida haqiqatparvarlik, majburiyatlarga sodiqlik, ishning to'g'riligiga subyektiv ishonch, boshqalar va o'ziga nisbatan samimiylilikni o'z ichiga oladi. Halollik insof bilan bog'liq bo'lib, ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishga asoslangan va odamlarning bir-biriga bo'lgan ishonchining asosi hisoblanadi. Shu tufayli ham biz yuqorida keltirgan insofililik tushunchasi va halollik tushunchasi mohiyatan bir narsa emas.

E.A. Frolov insofililik tushunchasiga baho berishda ushbu tamoyilni miqdor va sifat tushunchalariga bo'lishni muhim deb hisoblaydi [3]. Shu orqali huquqiy munosabat ishtirokchilariga qanday talablar qo'yilishini aniqlashga imkon beradi.

Huquqshunos olim A.V. Popov esa insofililik tamoyilini baholashda haqiqat, huquqlarga hurmat, majburiyatlarning egasi tomonidan majburiyatlarga sodiqlik, o'z harakatlarning oqibatlarini anglash, o'z manfaatlarini boshqa shaxslarning manfaatlar bilan muvofiqlashtirish, uchinchi shaxslarga zarar yetkazishdan tiyilish kabi o'lchovlardan foydalanishni ilgari suradi [4]. Ushbu o'rinda A.V. Popov insofililik tushunchasining mohiyatini nisbatan kengroq ochib bergan. Insofililik tamoyilining obyektiv elementi muayyan huquqiy normalardan, lozim bo'lsa, odob-axloq normalaridan kelib chiqadigan insofililik xulqi talabining mavjudligi bilan tavsiflanadi.

M.A. Polyakov insofililikning umum-huquqiy tamoyili bu – ham xalqaro, ham davlat ichidagi va xususiy darajadagi jamoat munosabatlarining universal regulatori ekanligini ta'kidlaydi. Bunga muvofiq ijobiy deb hisoblangan va jamiyat manfaatlariga mos keladigan qoida, me'yor, yashash sharoitlari, tamoyillarga rioya qiladigan subyektlarning (huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining) xatti-harakatlari bilan tavsiflanadi.

O'zbek huquqshunos olimi A.A. Muhammadiyev insofililik tamoyiliga umumhuquqiy tamoyil sifatida baho beruvchi tushuncha deb qaraydi [1]. Olimlar ushbu tamoyilni qonun chiqaruvchi tomonidan tushuntirilmagan turli predmetlar, harakatlar, jarayonlarning umumiy belgilari, xususiyati, sifatini belgilovchi huquq normasida ifodalangan baho beruvchi tushunchalar qatoriga kiritadi. Bundan maqsad esa huquqni qo'llash jarayonida unga baho berish yo'li bilan aniqlik kiritish va undagi umumiylikdan kelib chiqib, ijtimoiy munosabatlarni o'ziga xos tarzda tartibga solish imkonini beradi.

V.P. Malaxovning fikricha esa insofililik g'oyasi ierarxiyaning eng yuqori qismida turi-shi va har bir huquq instituti insofililik tamoyili bilan bog'liqligi va oxir-oqibat mana shu huquqiy tizimning ma'lum bir tarkibiy elementi doirasida markaziy konsepsiya ta'rifini ishlab chiqishni talab qiladi (misol uchun, insofli sotib oluvchi, insofsiz raqobat, insofli egalik qiluvchi, insofli soliq to'lovchi kabi) [5]. Shuni ta'kidlash o'rinliki, insofililikka beriladigan ta'rifning o'zi turli huquq institutlaridagi insofililik tamoyili bilan bog'liq tushunchalardan mazmunan farq qilgani uchun ham qonunchilikda insofililik tamoyiliga qat'iy ta'rif berish kuzatilmaydi. Lekin insofililik tushunchasining o'ziga xosligini inobatga olgan holda, uning ta'rifini ishlab chiqish, doktrinal tarzda aniqlash, qonunchilikda chegarasini aniqlash murakkab bo'lishiga qaramay, huquqshunos olim A.A. Muhammadiyevning fikrlariga qo'shilgan bu kabi baho beruvchi tushunchalarga izoh be-

rish ularni bir xilda qo'llash imkonini berib, huquqda qo'llashdagi xatolarning oldini olishi mumkinligini ta'kidlab o'tmoqchimiz.

Olimlar tomonidan insofililik tamoyiliga berilgan turli ta'riflar o'zida quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi.

Insofililik kishilarning ijtimoiy o'zaro munosabatdagi xulq-atvorini anglatadi va shuning uchun o'zaro munosabatning oqibati yoki natijasiga emas, balki jarayonga tegishlidir [6]. Insofililik imperativligi bilan belgilanadigan qoidalar ma'lum darajada protsessual qoidalaridir. Insofililik qoidalarining odatiy elementlari teng muomala, diskriminatsiya qilmaslik, teng imkoniyat yoki protsessual me'yorlarga rioya qilishdir. Iqtisodiy muhitda insofililikning protsessual elementi e'tiborni bitim ishtirokchilarining mustaqilligi, xulq-atvori va bitimlarni tuzish hamda bajarish doirasiga qaratadi. Ideal holda qaror qabul qilish jarayonida tomonlar protsessual me'yorlarga rioya qiladilar [7]. Demak, ijtimoiy o'zaro munosabatdagi xulq-atvor sifatida protsessual me'yorlarga rioya qilish insofililikning asosiy xususiyatidir.

Insofililik tamoyilining yana bir asosiy jihati jamiyat ruhi uchun insofililikning rolidir. Jamiyat a'zolari uning asosiy qoidalariga rioya qilishsa va bir-birlariga o'zaro hurmat bilan munosabatda bo'lishsa, ijtimoiy tinchlikda yashashi shubhasizdir. Agar buning aksi bo'lsa, ular o'zlari bilan munosabatda bo'lganlar bilan yoki butun jamiyatda o'zlarining afzalliklarini qidirib, o'zlarini insofsiz tutishi muqarrar [6]. Bunday hollarda dastlab buzg'unchilik, keyinroq esa ularning insofsizligi kattalashib borishi bilan ular butun tizim uchun xavf tug'dirishadi. Tijoratni rivojlantirish uchun muhim tarkibiy qism bo'lgan ishonch yo'qoladi. Shuning uchun insof jamiyatni birlashtiradigan hamda shu bilan jamiyatning ijtimoiy va huquqiy qadriyatlari ta'sirida bo'lgan asosiy qoidalar bilan bog'liq bo'ladi [6].

Biznes huquqida ham korxonaning ta'sis etilish jarayonida ustav fondining tashkil eti-

lish jarayonida pul ko'rinishida bo'lmagan mol-mulkni baholashda ko'pincha muassislari yoki mustaqil ekspertlarning "insofli fikri"ga tayaniladi. Mustaqil ekspertlar ham mol-mulkka qo'yilgan narxning insofli jihatdan qo'yilgani yoki yo'qligini ko'rsatib beradi. Bu jarayonda insofililik tamoyilining muhim elementi ishonch ko'zda tutiladi.

Insofli fikrlar to'g'risida aniq qoidalar mavjud emas, ammo manfaatdor taraflar taqdim etgan tavsiyalarning aksariyatida ikkita xususiyat ajralib turadi: birinchidan, tavsiyalarning aksariyati jarayon, oshkorlik, manfaatlar to'qnashuvi va qabul qilish masalalari bo'yicha beriladi. Bu insofililik tamoyilining asosiy elementlaridan biri insofli narxga ishora qiluvchi protsessual masaladir [6].

Ikkinchidan, insofli narx deb ataladigan tushuncha standarti juda noaniqdir. Shuning uchun insofililik tamoyilining yana bir elementi hisoblangan mutanosiblikni ko'rib chiqish zarur. Amerikalik huquqshunos va sudya Frank Isterbruk "Insofililik – bu nuqta emas, balki diapazon (oraliq)", deb bayonot bergan edi [8]. Yuqoridagi masaladan kelib chiqib, insofililik haqida xulosa beradigan ekspertlar tomonlarning manfaatlarini hisobga olib, turli omillarning mutanosib kelishiga harakat qilishadi va insofli deb topilgan boshqa bitimlar bilan taqqoslashadi.

O'z iqtisodiyotini erkin bozor tamoyillari va erkin raqobat tamoyillariga asoslaydigan jamiyatlar, shuningdek, muayyan tartib-qoidalar – raqobat ehtiyojlarini tartibga soluvchi qoidalar, mukofotlarning munosib taqsimlanishi va o'z-o'zini himoya qilish sabablari – o'zaro ta'sirning muayyan ijtimoiy shaklini hurmat qilishga ishonishadi [6].

Yuqoridagi uch xususiyatdan kelib chiqqan holda, AQSh huquqshunos olimi V. Fikentsher insofililik tamoyilining ildizi va mexanizmlarini qonuniylik va ishonch tamoyillari mustahkamlanishiga ishora qilib, insofililik – sog'lom raqobatni ta'minlaydigan jamiyatning umumiy standartlariga hurmat [7], deb xulosa qiladi. Ushbu ta'rif insofli-

likning jamiyat bilan bog'liqligi va biznes hamjamiyatni birgalikda ushlab turish uchun qiymatiga ishora qilib, bozor iqtisodiyotini o'zaro hamkorlikda qabul qilish hisoblanadi.

Bugungi Yevropa milliy huquq tizimidan ushbu tamoyilga aniq izoh topishning imkoni bo'lmasa-da, lekin AQSh huquqshunos olimlari insofililik tamoyilini "kelishilgan umumiy maqsadga sodiqlik va boshqa tomonning kutilgan umidlari muvofiqlik (ularni puchga chiqarmaslik)", deb ta'riflaydilar [9].

AQSh huquqshunoslari insofililik tamoyilini ikkiga bo'ladi: subyektiv va obyektiv insofililik. Subyektiv insofililik – bu shartnoma tuzayotgan tomonning subyektiv ong holati (psixologik holat), obyektiv insofililik esa to'g'ridan-to'g'ri shartnoma shartlari, bitim tuzuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlari o'rtasida muvozanatni saqlash bilan bog'liq tamoyildir. Ushbu ikki elementga asoslanib, insofililik tushunchasining bir nechta ma'nolarini quyidagicha izohlash mumkin:

1. Normativ ma'no. Shartnoma taraflarining o'z huquqiy munosabatlarini muvozanatlashi uchun yuklatilgan shartnomaviy insofni aks ettiradi. Ushbu ma'noga asoslanib, insofililik tamoyili o'zlarining kelishuvlaridan kelib chiqadigan umidlari himoya qilish uchun vakolatli shaxsning insofli harakatini talab qiladi.

2. Kontekstdagi ma'no. Shartnoma tuzilgan joyda ishlatiladigan umumiy standartlarga asoslanib, shartnoma tuzuvchi tomonlarning oqilona kutishlarini aks ettiradi. Ushbu ma'noga asoslanib, insofililik har bir kontragentning boshqa tarafning shartnoma majburiyatlarini savdo jamiyati uchun maqbul tarzda halol va insofli bajarishini kutishdir [10].

3. Asosiy ma'nosi. Yuridik bitimlarni amalga oshirishda insofililikning mavjud minimal standartlarini aks ettiradi [11].

Yuqoridagi uchta ma'noga muvofiq, insofililik – har ikkala tomonning bir-birlari, hatto-ki uchinchi taraflar bilan hozirgi va kelgusi-

dagi munosabatlarida kutilishi kerak bo'lgan halol xatti-harakatlar deb ta'riflanishi mumkin [11].

Insofililik shartnoma taraflari har birining qonuniy manfaatlari va qarama-qarshi tomonning umidlarini hisobga olish, o'z xudbin manfaatlariga intilishini cheklashni talab qiladigan harakatdir. Insofililik tamoyilining vazifasi zarar ko'rgan tarafga, kelishuvdan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlarining nomutanosibligi natijasida yetkazilgan zararining iloji boricha cheklanishiga imkon berishdir [12]. Buni huquqiy bitimlarda odob-axloq va odillikka oid shartnoma qonunchiligi standartlarini qo'llash, shartnoma huquqining boshqa tamoyillari qoidalarini to'ldirish va agar ularga qat'iy rioya qilish aniq insofsiz natijalarga olib keladigan bo'lsa, ushbu qoidalardan ustun turish orqali amalga oshirish mumkin.

AQSh huquqshunos olimi R. Summers fikriga ko'ra, "Insofililik tamoyilisiz sudya muayyan ish bo'yicha sud ishlarini umuman amalga oshira olmasligi mumkin yoki u buni faqat mavjud bo'lgan huquqiy tushunchalar va me'yorlar evaziga amalga oshirishi va shu bilan kelgusi ishlar uchun qonunni og'irlashtirishi mumkin" [13]. Chindan ham sud ishlarida insofililik tamoyilini e'tiborga olish zarur. Aks holda, shaxslarning buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda muammolar yuzaga kelishi tabiiy. Shuning uchun ham sudlar bu prinsip bilan bog'liq muammolarni tushunishlari, insofililik prinsipini qo'llashdan hayiqmasliklari lozim. Chunki aynan insofililik va huquqni suiiste'mol qilishga yo'l qo'yilmasligi asosida fuqarolarning huquqiy ongini sezilarli darajada o'zgartirish, korrupsiyaga barham berish, huquqni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish va jamiyatning axloqiy holatini o'zgartirish uchun asos yaratish mumkin.

Ijtimoiy hamkorlikning insofli usullariga asoslangan jamiyat modeli ("adolat insofililik kabi" ("justice as fairness")ni yaratgan fay-

lasuf olim J.B. Roulsoning insofililik va adolat haqidagi fikrlari mashhur doktrinalardan biriga aylangan. Rouls demokratik jamiyatning ommaviy siyosiy madaniyatida topadigan uchta eng asosiy g'oyalar – fuqarolar erkin va teng huquqli bo'lishlari hamda jamiyatda insofli hamkorlik tizimi mavjud bo'lishi kerakligini ilgari suradi [14].

Rouls tomonidan insofililikka quyidagicha ta'rif beriladi: "Insofililik – agarda biz o'z manfaatlarimizdan mahrum bo'lsak-da, bunga rozi bo'lishimizdir". Ushbu konsepsiyasining bu ajoyib ta'rifi iqtisodiy munosabatlarida ko'proq maqsadli ta'riflar uchun yordam berishi mumkin [14]. Bu ta'rif bilan Rouls insofililik tamoyili orqali kishining o'z manfaatlaridan boshqa shaxslarning manfaatlarini ustunroq qo'yish kerakligiga ishora qiladi.

Iqtisodchi olim, nobel mukofoti sovrindori Jozef Stiglitz hamda London Iqtisodiyot maktabi tadqiqotchisi Endryu Charlton xalqaro savdo-sotiqdagi shartnomalar to'g'risida shunday yozadi: "Demokratik davlatda har qanday savdo shartnomasi erkin ravishda tuzilishi va mamlakat fuqarolari ushbu bitim, aslida, insofli ekanligiga ishonch hosil qilishlari kerak" [15]. Insofililik tamoyilining savdo shartnomalarida ifodalanishi nizolarning sudgacha yetib bormasligiga, kontragentlarining munosabatlari uzoq va davomli bo'lishiga hissa qo'shadi.

Insofililik tamoyiliga oid qarashlar turli zamon va jamiyatlarda turlicha o'lchanib, yagona, aniq tushunchaga ega bo'lmagan. Insofililikni idrok etish xalqlar va ijtimoiy guruhlar bo'yicha farqlanadi [16]. Ushbu tamoyilning ildizi esa qadimgi rim huquqiga borib taqaladi. Qadimgi Rimda tejamkorlik, vijdon va uyat kabi axloq turlari diniy aloqalar doirasidan chiqib, *fides* – (*insof*) tushunchasini mustaqil axloqiy tamoyil sifatida belgilab berdi [17].

Rim huquqi normalarini tushunish uchun *fides* tushunchasi asos bo'lib, u orqali Rimdagi barcha huquqiy munosabatlar qo'llab-quvvatlanadi [18], deb ishonilgan.

Fides to'g'ri xatti-harakatni kutish va shu bilan berilgan va'dalarning bajarilishi hamda va'da bajarilishiga tegishli ishonchni o'zida mujassam etuvchi tushunchadir [17]. "*Fides (insof)* – bu iymon kabi axloqiy hodisaning turli jihatlarini bildiruvchi atama bo'lib, e'tiqod o'z iymoni va halolligi, berilgan so'zga sodiqligi, barcha odamlarning o'z majburiyatlarini qanday ifoda etishidan qat'i nazar, bajarishlari uchun axloqiy majburiyatlariga ishonishdir" [19]. Axloqiy jihat sifatida har bir qonun normasi uchun *fides* zaruriy asos sifatida tushunilgan [20]. Keyinchalik esa bu tushuncha huquqiy munosabatlarda shaxslar o'rtasidagi ishonchni himoya qilish darajasini oshirishga xizmat qiladigan *bona fides* (insofililik) tushunchasi bilan mustahkamlangan. *Bona fides* yuridik kategoriya sifatida oldi-sotdi, yollanma mehnat, shaxslarni birlashtirish kabi huquqiy munosabatlarda qo'llanilgan va qat'iy qonun-qoidalarini to'ldirgan. Huquqiy formula sifatida *bona fides* qarzdor niman va qanday qilib bajarishi shartligini aniqlashga yordam bergan. Shunday qilib, Qadimgi Rimdagi pretorlar (farmon chiqarish huquqiga ega amaldorlar) nizolarni hal qilishda nafaqat rasmiy normalar, balki ijtimoiy munosabatlarning umume'tirof etilgan axloqiy asoslariga ham tayanishi mumkin edi [20].

Bona fides tamoyili fuqarolik shartnomalari uchun yangi qoidalarini nazarda tutishi mumkin bo'lgan huquq manbayi sifatida qaraldi. Ushbu tamoyil Rim sudyalariga norasmiy shartnomalarni (informal contracts) ko'rib chiqish uchun keng vakolatlar berdi [17]. Iste'molchi shartnomalarida (consumer contracts) ushbu tamoyil shartnoma taraflarining xatti-harakatlari har doim shartnoma tuzishda erishmoqchi bo'lgan kelishuv maqsadlariga ega bo'lishini ta'minlashga qaratilgan edi [21]. Bu esa shartnoma taraflarini insofli muvozanatga erishish uchun bir-birining manfaatlarini hisobga olishga majbur qiladi. Ushbu tamoyil shartnoma shartlarining insof-

liligini baholashda muhim rol o'ynabgina [13] qolmasdan, balki ijtimoiy munosabatlarning barqarorligiga hissa qo'shadigan asosiy norma sifatida saqlanib qoldi.

Bona fides (insofililik tamoyili) tuzatuvchi va majburiyat yaratuvchi funksiyalari bilan zamonaviy shartnoma huquqidagi insofililik qoidasiga ham talqin qilingan. Insof tushunchasi huquqlarni suiiste'mol qilish, nomuvofiq xatti-harakatlarni taqiqlash kabi ko'plab turli ta'limotlar manbayidir. Insof prinsipi o'zining noaniqligi va axloqiy-huquqiy qadriyatlarga asoslanganligi sababli turli huquq tizimlari o'rtasida ko'prik vazifasini o'taydi. Huquqiy normalarda katta rol o'ynay boshlagan insofililik tamoyili milliy huquqiy normalarning mustahkamligini va huquqning globallasuvi uchun zarur bo'lgan huquqiy dinamizmni yengish uchun moslashuvchanlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Insofililik tamoyili haqida so'z ketganda, islom huquqidagi o'rni haqida ta'kidlanmaslik ilojisiz. Zero, islom huquqidagi barcha huquqiy munosabatlarni tartibga solishda insofililik tamoyilini chin ma'noda qo'llamasdan erishish mumkin emas. Islom huquqi ta'limotlariga ko'ra, savdoda boshqa tomonga har doim noqonuniy bosim o'tkazmasdan yoki firibgarlik qilmasdan halol foyda olinishi kafolatlanishi lozim [13]. Islom huquqi insofililik tamoyilini tashkil qiluvchi ko'plab ko'rsatmalarni o'zida mujassamlashtirgan. Ushbu ko'rsatmalar har bir musulmon o'zaro bir-birini hurmat qilishi, moddiy ta'minlashiga undaydigan axloqiy normalar hisoblanadi [13]. Shuningdek, ular insonning e'tiqodi bilan bog'liq g'oyaviy qoidalar bo'lib, ular shartnomalar tuzishda insofililik tamoyiliga ta'sir ko'rsatadi [13]. Ushbu qoidalar o'ziga xos huquqiy sanksiyalar, shuningdek, insofsiz shartnoma shartlaridan foydalanishni rad etish uchun asos yaratishi mumkin bo'lgan yuridik kodeksga ega. Masalan, islom huquqi qoidalariga asoslangan 1876-yildagi "Al – Majalla" (Usmonlilar sudlari uchun fuqarolik kodeksi)ga qarasak, kodeks insof

tushunchasining qo'llanishi uchun ko'plab huquqiy tamoyillarni ta'minlaydi. Xususan, ommaviy zarar yetishining oldini olish uchun ba'zida bir shaxs zararda qolishiga yo'l qo'yilishi [22] yoki og'ir jarohatdan ko'ra yengil jarohat olish afzal bo'lishi mumkin [22]. Agar kattaroq va kamroq halokatdan biri sodir bo'lishi kutilsa, shubhasiz, kamroq zarar keltiradigani tanlanadi [22]. Yomonlikni qaytarish foyda olishdan afzaldir [22]. Hisbah¹ning funksiyalari islomiy marketing qoidalari buzilishining oldini olish, odamlar obro'yini himoya qilish va jamoat xavfsizligini ta'minlashdan iborat. Ko'rinib turibdiki, insofilik har qanday foyda olinishi zarur bo'lgan bir o'rinda insofsizlikka yo'l qo'yilmasligi, o'zgaralar manfaatini o'z manfaatidan ustunroq tutish kabi altruistik axloqiy tamoyil sifatida islom dinidagi ustun qadriyatdir.

Xalifa Ali (r.a.) o'zining shahar hukmdoriga yozgan maktubida insofilik tamoyillarini buzuvchi savdogarlarning xatti-harakatlariga qanday munosabatda bo'lishni o'rgatadi. U savdogarlarning ochko'zligi, monopoliyasi, insofsiz raqobati hamda ularning bozorga oid shartnomalarni nazorat qilishini qattiq qoralaydi. Savdogarlarning ushbu harakatlari jamiyat va shaxslar uchun salbiy ta'sirga ega bo'lib, ularning manfaatlariga daxl qilishini aytadi. "Monopoliyaga qarshi kurashing, chunki payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam bunga chorlaganlar, bozor munosabatlarida sotuvchi va xaridorning haqlariga rioya qilishga, kimdir bu ko'rsatmalarni insofsizlik bilan buzgan taqdirda buzgan tarafni jazolashga buyurganlar" [23], deb ta'kidlaydi.

Ko'pchilik huquqshunoslarning ta'kidlashicha, bu tizimning ahamiyati savdogarlarning iste'molchilar oldidagi vazifalarini insofli yo'sinda bajarish va ishonchni oqlashga kafolat berish, shuningdek, barcha nuqson va ayblar, xususan, yolg'on va insofsizlikni taqiqlash majburiyatlarini o'z ichiga olishidadir [23].

¹ Hisbaning savdoga nisbatan vazifasi: o'lchov va tarozini joyida tekshirish, sotilayotgan mol sifati, savdoda halollik, savdo va odamlarning umumiy xulq-atvorida hayo va xushmuomalalikni kuzatishdan iborat.

Hozirgi zamon arab olimlari shartnomalarda islom huquqining insofilik tamoyilini qo'llashda 5 ta holatni aniqlashdi [23]:

- shartnomaning xulosa qismida insof va tanlovlar tizimi (xyarat);
- shartnomaning bajarilishida insofilik tamoyili;
- shartnomaning ixtiyoriy ravishda yoki fors-major holatda tugatilishida insofilik tamoyili;
- ribo (sudxo'rlik) va g'arar (shartnomadagi noaniqliklar);
- "shartnoma natijasi noma'lum bo'lganda" tushunchasi.

Demak, islom huquqida insofilik tamoyili shartnomaning barcha qismlarida ham ta'minlangan. Insofilik tamoyili asosida shartnomalar tuzilishi orqali yuzaga kelish mumkin bo'lgan nizo avvaldan bartaraf etilgan.

Shartnoma tuzish oldidan islom qonunlaridagi insofilik tamoyilining qo'llanishi shartnomani imzolashdan avval tomonlarning insof haqidagi qarashlarini tekshirishga yordam beradi. Ahdlashuvchi tomonlarning umumiy manfaatlari, xususan, savdolashish pozitsiyalarining kuchliligiga ham asoslanadi. Islom shartlariga ko'ra, shartnomani imzolashdan avval ahdlashuvchi tomonlar kelishuv shartlarini tekshirish majburiyati, shartnomalarda har qanday shakldagi firibgarlikning taqiqlanishi va qarshi tomon nimaga rozi bo'layotganidan xabardor ekanligining kafolat majburiyatini oladi [23].

Birinchidan, islom qonunchiligi musulmonlarni har qanday qaror qabul qilish yoki biron-bir chora ko'rishdan oldin bayonot yoki ma'lumotni tekshirish va tahlil qilishga buyuradi. Payg'ambarimiz Muhammad sollallahu alayhi vasallam "Sizlardan birortangiz o'zi uchun yaxshi ko'rgan narsani birodari uchun ham ravo ko'rmaguncha mo'min bo'la olmaydi", dedilar [24]. Ushbu majburiyat ahdlashuvchi tomonlar sotib olayotgan mahsuloti halol yoki harom ekanligini aniqlash bilan boshlanadi hamda ahdlashuvchi tomon-

ning u rozi bo'lgan shart va holatni tekshirish vazifasi bilan tugaydi [13]. Ushbu vazifa sotuvchi xaridor bilan birodarlik munosabatlarida muomala qilishi kerakligi, ya'ni sotuvchi xaridorning manfaatlarini xuddi o'zining manfaatlarini kabi ko'rish majburiyatini o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, islom qoidalari bitim tuzishdan oldin ham, keyin ham har qanday firibgarlik elementlari bo'lishini taqiqlaydi. Payg'ambarimiz Muhammad sollallahu alayhi vasallam shartnoma tuzishda ahdlashuvchi tomonlarning insof bilan muomala qilish majburiyatini misol qilib keltirganlar. Payg'ambarimiz Muhammad Rasululloh sollallohu alayhi vasallam bozorlarni kuzatganlar. Hukumat boshlig'i kabi u yerlarda buyruqlar berganlar. Bir marta bir tijoratchining yoniga kelib, savdogarning qopda turgan moliga qo'llarini botirib, aralashtirib ko'radilar. Qarasalar, tagi ho'l, usti quruq... Qopdagi molning tagi yomon, usti chiroyli qilib qo'yilgan... Shunda "Bunday qilma!" dedilar. "Kim bizni aldasa, bizdan emas", – deganlar [25].

Ikkinchi xalifa Umar ibn Xattob (r.a.) sutga suv qo'shib, uni ko'paytirishni taqiqlaganlar. Xalifa sut ichishga yaroqsiz bo'lib qolishi tufayli emas, balki kelishuvdan avval xaridor sut va suvning aniq miqdorini bilolmay qolishi mumkinligi sababli shunday taqiq qo'ygan [23].

Uchinchidan, sotiladigan mahsulotning har qanday xususiyatini yashirishga qaratilgan xaridorning tanloviga ta'sir etishi mumkin bo'lgan barcha harakatlar noqonuniy hisoblanadi [26]. Xaridorga sotilayotgan mahsulotning qanday ishlatilishi haqida ma'lumot berish va yetarli darajada tushuntirish juda muhim [13]. Bundan kelib chiqib, shuni ta'kidlash mumkinki, islom huquqida insofsiz savdo amaliyoti taqiqlangan xatti-harakatdir, shu bilan birga, savdo amaliyotida insofilik eng ustun tamoyil ekanligi o'z asosini topgan.

Qur'oni Karim musulmon millatini muvozanatli millat deb ta'riflaydi va butun dunyo shu asosida yaratilgan. Qur'oni Karimda

Alloh taolo quyidagilarni ta'kidlaydi: "Ular infoq qilganlarida isrof ham va xasislik ham qilmaslar. U ikkisi o'rtasida mo'tadil bo'lurlar" [27]. Ushbu muvozanat shaxsning o'zini o'zi bilan tutishini o'z ichiga oladi. Bunda iste'molchi ehtiyojlari va uning iste'mol harakatlari o'rtasida muvozanatni saqlab, o'z ehtiyojlarini qondirish paytida o'zini oqilona tutishi kutiladi. Shu nuqtai nazardan, islomiy yurisdiksiya faqat muvozanatni aniqlash uchun harakatning o'zi bilan shug'ullanmaydi. U shu muvozanatning natijasiga ham e'tibor qaratadi. Shuningdek, har bir tomonga shartnomani rasmiy ravishda bekor qilish to'g'risidagi qaror haqida ma'lumot berishni buyuradi. Ya'ni agar ikki tomon shartnoma tuzsa va bittasi bekor qilishni xohlasa, u buni faqat qarshi tomonga xabar berish orqali amalga oshirishi mumkin. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning aksariyat qismida xuddi shu qoidaga amal qilinmoqda. 1500 yil oldin islom tomonidan ilgari surilgan ushbu tamoyil endilikda boshqa davlatlar tomonidan qabul qilingan. Shu nuqtai nazardan qarama-qarshi bo'lgan manfaatlar o'rtasidagi nomutanosiblik va ehtimollik to'g'risidagi bitimlarning taqiqlanishi insofilikni aks ettiruvchi qoidalaridir [23].

Birinchidan, ikki qarama-qarshi tomon o'rtasida huquq egasi va qarshi tomonning zarari o'rtasidagi muvozanatsizlikdan nomutanosiblik sodir bo'lishi mumkin. Bu qoida bir ahdlashuvchi tomonga ustunlik yaratish va bu orqali boshqa tarafga sezilarli zarar yetkazish taqiqlanadigan shartnoma sharti sifatida tushunilishi lozim. Shuning uchun bir tomonning ustunligi va boshqa tarafning zarari o'rtasidagi muvozanatsizlik muammodagi shartlarning ishlatilishini qonuniylashtirish uchun baholanishi lozim. Shunday qilib, bu usuldan foydalanish shartnoma tuzuvchi tomonlar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar nomutanosibligidan xalos etishi mumkin [23].

Ikkinchidan, ehtimollik to'g'risidagi bitimlar islom qonunlarida taqiqlangan. Is-

lom qoidalari tasodif va taxminlarga bog'liq bo'lgan operatsiyalarni qoralaydi. Natijasi aniq bo'lmagan shartnoma islom huquqida taqiqlangan [28]. Shunday qilib, noaniq bitimlar tomonlar o'rtasida taqiqlanadi.

Muxtasar qilib aytganda, islom dinida kishilar o'rtasidagi tadbirkorlik, ishbilarmonlik va hamkorlik munosabatlaridagi insofililikning o'ziga xos xususiyatlari va nozik jihatlariga doir masalalar mufassal bayon qilingan. Insofning aniq chegaralari, belgi va xususiyatlari ko'rsatib berilgan. Islom huquqida insofililik tamoyili o'zgarlar manfaati o'z manfaati kabi hisoblanishi, xudbinlikning aksi sifatida namoyon bo'ladi. Bir tomonning ustunligi va boshqa tarafning zarari o'rtasidagi muvozanatsizlikning oldini olish, noaniqliklar tufayli zarar ko'rishning oldini olish insofililik tamoyilining aniq chegaralarini ko'rsatib beradi. Zamonaviy huquqshunoslik insofililik tamoyiliga aniq izoh topishi imkonsiz bo'lib turgan bir paytda islom bu masalaga allaqachon yechim topib ulgurgan.

Xulosalar

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash o'rinliki, insofililik tamoyili qadimgi xalqlardan to bugungi davrga qadar dunyo xalqlarining ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda muhim omil sifatida qo'llanib kelingan. Insofililik tamoyili har bir huquqiy munosabatlar uchun o'ziga xos huquq va majburiyatlarni belgilovchi, umumiy xususiyatga ega bo'lgan, muayyan mazmundagi xatti-harakatlar me'yorini ifodalamasada, turli huquqiy munosabatlarning mazmunini himoya qilish va amalga oshirishni ta'minlashda ahamiyati katta. Insofililik tamoyili haqiqat, huquqlar-

ga hurmat va majburiyatlarga sodiqlik, o'z harakatlarining natijalarini anglab yetish, boshqa shaxslarning manfaatlaridan o'z manfaatlarini ustun qo'ymaslik, uchinchi shaxslarga zarar yetkazishdan tiyilishni nazarda tutuvchi tamoyildir. U ijobiy deb hisoblangan va jamiyat manfaatlariga mos keladigan qoida, normalarga rioya qiladigan huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining xatti-harakatlari bilan tavsiflanadi.

Insofililik tamoyili bilan bog'liq milliy qonunchilikka, xususan, fuqarolik kodeksiga kiritiladigan o'zgartishlar, albatta, O'zbekiston milliy qonunchiligini rivojlantirish uchun prinsipial va muhim ahamiyatga ega, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Chunki ushbu tamoyil huquq va majburiyatlarni belgilashda, huquqlarni amalga oshirishda va majburiyatlarni bajarishda, shuningdek, huquqlarni himoya qilishda fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining harakatlariga taalluqlidir. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilariga insofililik tamoyili bilan xatti-harakat qilish majburiyatini rasman yuklab qo'yishning o'zi yetarli bo'lmaydi. Insofililik tamoyilining doktrinasi va sud amaliyotida shakllangan yondashuvlarni hisobga olgan holda, unga quyidagicha huquqiy ta'rifni kiritishni lozim deb topdik.

Insofililik – shaxsning o'z huquq va majburiyatlaridan foydalanishda fuqarolik huquqiy munosabatlarning boshqa ishtirokchilarining huquq va manfaatlarining ta'minlanishi haqida g'amxo'rlik qilishi, shuningdek, fuqarolik huquqiy munosabatlarda shartnoma maqsadiga erishish uchun zarur yordamni o'zaro ta'minlashlaridir.

REFERENCES

1. Muhammadiyev A.A. Fuqarolik huquqi tamoyillarining nazariy va amaliy muammolari [Theoretical and practical problems of the principles of civil law]. Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2012, 200 p.
2. Agarkov M.M. Problema zloupotrebleniya pravom v sovetskom grazhdanskom prave [The problem of abuse of law in Soviet civil law]. Moscow. Center YurInfoR Publ., 2002, 326 p.

3. Frolov Ye.A. Obyekt ugovovno-pravovoy ohrany i yego rol v organizatsii borby s posyagatelstvami na sotsialisticheskuyu sobstvennost [The object of criminal law protection and its role in organizing the fight against encroachments on socialist property]. Doctor's degree dissertation. Sverdlovsk, 1971, 489 p.
4. Popova A.V. Prinsip dobrosovestnosti v mejdunarodnom kommercheskom oborote: zakonodatelstvo i sudebnaya praktika Rossiyskoy Federatsii i stran – chlenov Yevropeyskogo Soyuza [The principle of good faith in international commercial turnover: legislation and judicial practice of the Russian Federation and member countries of the European Union]. PhD thesis. Moscow, 2005, 12 p.
5. Polyakov M.A. Obshyepравovoy prinsip dobrosovestnosti v sovremennom rossiyskom prave [General legal principle of good faith in modern Russian law]. *Vestnik Nijegorodskoy akademii MVD Rossii – Bulletin of the Nizhny Novgorod Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2011, no. 1 (14), p. 388.
6. Hacker Ph., Podszun R. FairEconomy. Crises, Culture, Competition and the Role of Law. *MPI Studies on Intellectual Property and Competition Law*, 2016, April 28, no. 19, 388 p.
7. Ayal A. Wolfgang Fikentscher, Philipp Hacker and Rupprecht Podszun. FairEconomy: Crises, Culture, Competition and the Role of Law. 2014, pp. 734-736.
8. Fleischer H. Die Fairness Opinion bei M&A-Transaktionen zwischen Markt und Recht [The fairness opinion in M&A transactions between the market and the law]. *Grundmann a.o.*, 2010, 2753 p.
9. Tetely W. Good faith in contract particularly in contract of arbitration and chartering. *Journal of maritime law and commerce*, 2004, no. 35, p. 594. Powers P. J. Defining the indefinable: good faith and the united nations convention on the contracts for the international sale of goods. *Journal of law and Commerce*, 1999, no. 18, 333 p.
10. Wightman J. Good faith and pluralism in the law of contract. Ed. R. Brownsword, N.J. Hird, G. Howells. *Good faith In Contract: Concept and Context*. London, Dartmouth publishing company limited, 1998, 47 p.
11. Good faith: A fundamental principle of international law. 1 May Conference Features Judge Mohammed Bedjaoui. Available at: <http://www.ipb.org/Good%20Faith.pdf/> (accessed 18.03.2010). Fayyad M. Good faith principle in European and Islamic law: Why doesn't it incorporated into Arab consumer protection regimes? Available at: https://www.researchgate.net/profile/Mahmoud-Fayyad/publication/294823922_Good_faith_principle_in_European_and_Islamic_law_why_doesn't_it_incorporated_into_Arab_consumer_protection_Regimes/links/56c4334908ae8a6fab5b22a8/Good-faith-principle-in-European-and-Islamic-law-why-doesnt-it-incorporated-into-Arab-consumer-protection-Regimes.pdf/.
12. Rawls J.B. Autobiography. Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/rawls/>.
13. Stiglitz J.E., Charlton A. Fair trade for all: how trade can promote development. Oxford University Press on Demand, 2005.
14. Beyond averages – fairness in an economy that works for people. The JRC published the second fairness report in 2019. Available at: <https://ec.europa.eu/jrc/en/facts4eufuture/fairness-in-an-economy-that-works-for-people/>.
15. Nam K.V. Istoriya principa dobrosovestnosti (Treu und Glauben) do prinyatiya Germanskogo grajdanskogo ulojeniya [The history of the principle of good faith (Treu und Glauben) before the adoption of the German Civil Code]. *Lex Russica*, 2018, no. 5, p. 138.
16. Historisch-kritischer Kommentar zum BGB [Historical-Critical Commentary on the Civil Code]. Tübingen, 2007, vol. 2, Law of Obligations, general part 1.
17. Karlyavin I.Yu. Metodologicheskoye znachenie fides (sovest) i bona fides (dobraya sovest) v rimskom chastnom prave [Methodological meaning of fides (conscience) and bona fides (good conscience) in Roman private law]. *Lex Russica*, 2015, no. 1, p. 133.
18. Novikov M.V. Spravedlivost kak dobrosovestnost: sennost rimskogo prava [Justice as Good Faith: The Value of Roman Law]. *Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history, Questions of Theory and Practice*, 2012, no. 5-1, pp. 139-141.

19. Brownsword R., Howells G., Wilhelmsson T. The EC unfair contract terms directive and welfarism. *Welfarism in Contract Law*. Dartmouth, 1994, 275 p.
20. Al-majalla al ahkam al adaliyyah [The Ottoman Courts Manual Hanafi]. Available at: [http://legal.pipa.ps/files/server/ENG%20Ottoman%20Majalle%20\(Civil%20Law\).pdf/](http://legal.pipa.ps/files/server/ENG%20Ottoman%20Majalle%20(Civil%20Law).pdf/).
21. Fayyad M. Measures of the principle of good faith in european consumer protection and islamic law, a comparative analysis. *Arab law quarterly*, 2014, no. 28 (3), 205 p.
22. Alimov U. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam)ning muborak vasiyatlari [The Blessed Testaments of Rasululloh (peace and blessings of Allah be upon him)]. Tashkent, Movarounnakhr Publ., 2017, 408 p.
23. Islom va axloq [Islam and morality]. Available at: <https://vaqf.uz/uz/lists/view/381/>.
24. Al-Bukhārī, Ṣahīh Bukhārī. Book of Faith (in Arabic: Kitāb ul-Amānāt) [The Door of the Directory that the qualities of faith that he loves for his Muslim brother what he loves for himself of good]. No. 459, p. 80.
25. Qur'oni karim ma'nolari tarjimasi. Tarjimon va izohlar muallifi: Abdulaziz Mansur Furqon surasi, 67-oyat [Translation of the meanings of the Qur'an Translator and commentator: Abdulaziz Mansur Surah Al-Furqan, verse 67]. Available at: <https://forum.ziyouz.com/index.php?PHPSESSID=59ec1mj3h1if8s8peipo1mhuj0&topic=1847.0/>.
26. Wakin J.A. The Function of Documents in Islamic Law. New York, State University of New York Press, 1972.
27. Kolb R. Principles as sources of international law (with special reference of good faith). *Netherlands International Law Review*, 2006, p. 20.

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК REVIEW OF LAW SCIENCES

Huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

Правовой научно-практический журнал

Legal scientific-practical journal

2 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Tashkulov Akbar Djurabayevich

Toshkent davlat yuridik universiteti rektori

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y.f.d., dotsent

Mas'ul muharrir: O. Choriyev

Muharrirlar: F. Muhammadiyeva, K. Abduvaliyeva,
Sh. Jahonov, Y. Yarmolik, Sh. Yusupova

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.
Tel.: (0371) 233-66-36 (1169)

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 19.07.2022-yilda tipografiyaga
topshirildi. Qog'oz bichimi: A4.
Shartli 22,66 b.t. Adadi: 100. Buyurtma raqami: 46.
TDYU tipografiyasida chop etildi.